

ROSSIYA PROTEKTORATI DAVRIDAGI BUXORO AMIRLIGI D.N. LOGOFET ASARLARIDA

Abdug‘affor Adilov

Oriental universiteti magistranti

***Annotatsiya :** Maqolada muallif sharqshunos D.N. Logofetning Buxoro amirligining Rossiya protektorati davridagi tarixiga bag‘ishlangan asarlarini tahlil qiladi. XX asr boshlarida rus jamiyatida faol muhokama qilingan Buxoro amirligining Rossiya imperiyasi tarkibiga qo‘shilishi mumkinligi masalasiga alohida e’tibor qaratilgan.*

***Kalit so‘zlar:** Buxoro amirligi, protektorat, Rossiya, D.N. Logofet, sharqshunoslik, tarixshunoslik, Markaziy Osiyo.*

XIX asrning o‘rtalari Rossiyada Buxoro tarixini o‘rganish jarayonida muhim burilish davri bo‘ldi. 1868-yilda Buxoro Rossiya protektoratini tan olgach, ikki davlat o‘rtasidagi munosabatlar 1868 va 1873-yillardagi shartnomalar asosida shakllandi. 1868-yil 23-iyundagi shartnomaga ko‘ra, Samarqand va Kattaqo‘rg‘on hududlari Zarafshon daryosining yuqori oqimi bilan birga Rossiyaga o‘tdi; amir Rossiyaga 500 ming rubl miqdorida kontributsiya to‘lash va Rossiyadan boshqa davlatlar bilan mustaqil diplomatik aloqalar olib bormaslik majburiyatini oldi. Shuningdek, rus fuqarolariga amirlik hududida karvonsaroylar qurish, ko‘chmas mulk sotib olish hamda erkin savdo yuritish huquqi berildi¹.

Shunday qilib, Rossiya bilan urushda mag‘lubiyatga uchragan Buxoro Rossiyaga vassal qaramlikka tushib qoldi va amir Muzaffar Rossiyaning Markaziy Osiyodagi tayanch hukmdoriga aylandi. 1873-yilda Rossiya Xiva xonligi ustidan ham protektorat o‘rnatganidan so‘ng, Rossiya va Buxoro amirligi o‘rtasida yangi

¹ Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. 147, оп. 485, д. 298. - С. 49.

“do‘stlik shartnomasi” tuzildi. Ushbu shartnoma 1873-yil 24-sentabrda Shahrisabzda imzolangan bo‘lib, 18 modddan iborat edi. Unda 1868-yilgi shartnomaning asosiy qoidolari saqlab qolingani bo‘lsa-da, ayrim qo‘shimchalar ham kiritildi. Masalan, 15-moddaga ko‘ra, Buxoro amirligiga Toshkentda o‘z vakilini saqlash huquqi berildi, 16-moddaga binoan esa Rossiya hukumati Buxoroda siyosiy vakilga ega bo‘lishi kerak edi. 17-moddada qullikni bekor qilish masalasi alohida qayd etilgan.

Buxoroning Rossiyaga qaram bo‘lib qolishi rus sharqshunosligi va tarixshunosligida amirlik tarixini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishni keskin kuchaytirdi. Bu davrda rus sharqshunoslari, geograflari va tabiatshunoslari amirlikning geografiyasi, geologiyasi, tabiiy boyliklari, flora va faunasi, shuningdek tarixini keng tadqiq qildilar. V.F. Oshanin, N.A. Mayev, I.V. Mushketov, D. Nalivkin, A.P. Fedchenko, V.I. Lipskiy kabi olimlar Buxoro amirligi hududlarini ilmiy jihatdan tadqiq etishda muhim o‘rin tutdilar.

Rus olimlari nafaqat ilmiy tadqiqot olib bordilar, balki Buxoro aholisining og‘ir ijtimoiy ahvoliga ham e‘tibor qaratdilar. Ular o‘z maqola va asarlarida amirlikdagi qoloqlik, ma‘muriy zulm va iqtisodiy muammolarni tasvirlab, rus jamiyatida Buxoro xalqiga nisbatan hamdardlik uyg‘otishga harakat qildilar. Ayrim tadqiqotchilar hatto amir va qushbegiga mamlakat tabiiy boyliklaridan samarali foydalanish bo‘yicha tavsiyalar ham berganlar. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ayniqsa Buxoroning Rossiya protektorati sifatidagi maqomi muhim siyosiy va ilmiy muammoga aylandi.

XX asr boshlarida Rossiyada O‘rta Osiyoning Rossiyaga qo‘shib olinishi tarixiga bag‘ishlangan tarixshunoslik yangi bosqichga kirdi. Tadqiqotlar endi ko‘proq ilmiy xarakter kasb eta boshladi, mualliflar mavjud manbalarni tizimlashtirish va voqealarga tahliliy yondashishga intildilar. Shu davrda Rossiya va Buxoro amirligi o‘rtasidagi protektorat davri munosabatlariga bag‘ishlangan maxsus tadqiqotlar paydo bo‘ldi.

Mazkur davrning eng muhim sharqshunos olimlaridan biri D.N. Logofet hisoblanadi. U o‘zining “Buxoro tog‘lari va tekisliklarida”, “Rossiya protektorati ostidagi Buxoro xonligi”, “Huquqsizlik mamlakati” kabi asarlarida Buxoro amirligining siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayotini keng yoritgan. Logofet Buxoro amirligining Rossiya tomonidan bosib olinishi masalasini ham batafsil tahlil qiladi. Uning yozishicha, 1868-yilda amir Muzaffarning Rossiyaga qarshi harbiy harakatlari natijasida rus qo‘shinlari Jizzax, Samarqand va Kattaqo‘rg‘on qal‘alarini egallab, Zarafshon vodiysining katta qismini Rossiya tarkibiga qo‘shib olgan. Keyinchalik Zirabuloq jangidagi mag‘lubiyatdan so‘ng amir Rossiya bilan sulh tuzishga majbur bo‘lgan.

Logofetning eng yirik va fundamental asari “Rossiya protektorati ostidagi Buxoro xonligi” hisoblanadi. Ikki jildidan iborat ushbu asarda amirlikning tarixi, tabiiy sharoiti, ma‘muriy boshqaruvi, sud tizimi, savdo aloqalari va aholisi haqida keng ma‘lumotlar berilgan. Muallif ushbu asarini o‘n yildan ortiq vaqt davomida Buxoroni kuzatish va o‘rganish natijasi sifatida taqdim etadi.

Logofet Rossiyaning Buxoro masalasidagi siyosatini tanqidiy ruhda baholaydi. Uning fikricha, Rossiya hukumatining ayrim yuqori amaldorlari Markaziy Osiyo muammolarini yetarli darajada tushunmaganlar. U M.I. Venyukov va general Chernyayevning fikrlariga tayangan holda, Rossiya diplomatiyasining Markaziy Osiyo masalasidagi noaniqligi va Angliyadan haddan tashqari xavotir olishini tanqid qiladi. Logofetning ta’kidlashicha, ayrim harbiy va siyosiy arboblardan Buxoroni Rossiya tarkibiga to‘liq qo‘shib olish tarafdori bo‘lganlar, biroq tashqi siyosiy omillar sababli bu masala uzoq vaqt hal qilinmagan².

Logofet o‘z asarlarida Buxoro amirligidagi ma‘muriy boshqaruv tizimini keskin tanqid qiladi. U amirlikni “huquqsizlik mamlakati” deb atab, aholining og‘ir ahvoli, ma‘muriy zo‘ravonlik va markaziy hokimiyatning despotik xarakterini

² Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. В 2-х т. – СПб., 1911. – С. 350.

batafsil tasvirlaydi. Muallifning fikricha, Rossiya hukumati Buxoro ichki ishlariga yetarlicha aralashmaganligi sababli amirlikdagi zulm va boshboshdoqlik yanada kuchaygan.

Logofet Buxoro amirligida rus fuqarolarining huquqlari cheklanganini ham alohida qayd etadi. Unga ko‘ra, rus savdogarlari va fuqarolari mahalliy ma‘muriyatning noqonuniy boj va cheklovlariga duch kelganlar. Yer egaligi masalasi ham hal etilmagan bo‘lib, rus fuqarolari amirlik hududida yerga egalik qilish huquqiga to‘liq ega emas edilar. Muallif bu holatni Rossiyaning protektorat siyosatidagi zaiflik sifatida baholaydi.

Shu bilan birga, Logofet Buxoro amirligini Rossiyaga qo‘shib olish zarurati haqidagi g‘oyani faol qo‘llab-quvvatlaydi. Uning fikricha, Rossiya protektorati davomida amirlik aholisi allaqachon Rossiya bilan “yakuniy qo‘shilish” uchun tayyor bo‘lib qolgan edi. Muallif Rossiya ma‘muriy va huquqiy tizimini Buxoroda joriy etish orqali aholi hayotini yaxshilash mumkinligini ta’kidlaydi.

1909-yilda Toshkentda chaqirilgan maxsus yig‘ilishlarda “Buxoro masalasi” muhokama qilindi. Ayrim amaldorlar Buxoroni zudlik bilan Rossiyaga qo‘shib olish tarafdori bo‘lsalar, boshqalari buni erta deb hisobladilar. Natijada Rossiya hukumati amirlikning vaqtinchalik “mustaqilligini” saqlab qolish va uni bosqichma-bosqich islohotlar orqali Rossiya tarkibiga tayyorlash siyosatini tanladi.

Logofetning asarlari Rossiya imperiyasining Buxoro amirligiga nisbatan siyosatini tushunishda muhim tarixiy manba hisoblanadi. U o‘z tadqiqotlarida Buxorodagi ma‘muriy boshqaruvning zaif tomonlarini, Rossiya protektorati siyosatining qarama-qarshiliklarini hamda Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi strategik manfaatlarini ochib bergan.

D.N. Logofet qarashlarida Buxoro amirligining siyosiy holati

D.N. Logofetning tadqiqotlarida Buxoro amirligining Rossiya protektorati davridagi siyosiy maqomi alohida o‘rin egallaydi. U amirlikning tashqi jihatdan

mustaqil ko‘rinishiga qaramay, amalda Rossiya imperiyasiga tobe siyosiy tuzumga aylanganini ta’kidlaydi. Shu bilan birga, muallif Rossiyaning protektorat siyosatini yetarlicha qat’iy bo‘lmagan siyosat sifatida baholaydi. Uning fikricha, Rossiya hukumati Buxoroni rasman qo‘shib olish o‘rniga, uzoq vaqt davomida “yarim mustaqil” maqomda saqlab kelgan.

Logofetning yozishicha, Buxoro amirlari Rossiya bilan munosabatlarda dastlab ehtiyotkor va itoatkor siyosat yuritganlar. Ayniqsa general-gubernator K.P. Kaufman davrida amir Rossiyaning siyosiy va harbiy qudratini hisobga olib harakat qilgan. Biroq vaqt o‘tishi bilan amirlik ma’muriyati asta-sekin mustaqilroq siyosat yuritishga intila boshladi. Muallif buni Rossiya tomonidan amalga oshirilgan “yumshoq protektorat” siyosatining natijasi deb hisoblaydi³.

Muallif Osiyodagi siyosiy tizimlar uchun “nufuz” va “obro‘” omili nihoyatda muhim ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, avvallari Buxoro amiri Rossiya vakillarini yuqori martabali hukmdor sifatida kutib olar edi, keyinchalik esa protokol tartibi o‘zgargan va amirning mavqei nisbatan oshgan. Logofet bunday holatni Rossiyaning Sharqdagi siyosiy nufuziga salbiy ta’sir ko‘rsatgan omil sifatida baholaydi.

Shuningdek, muallif Rossiyaning Rus-yapon urushidagi mag‘lubiyati musulmon Sharqida Rossiya obro‘sining pasayishiga sabab bo‘lganini qayd etadi. Bu esa Buxoro amirligida ham Rossiya hokimiyatining zaiflashayotgani haqidagi tasavvurlarni kuchaytirgan. Natijada Rossiya fuqarolarining huquqiy va iqtisodiy manfaatlari amirlik hududida yetarlicha himoya qilinmagan.

Logofet Buxoro amirligidagi ijtimoiy va iqtisodiy vaziyatni ham keskin tanqid qiladi. Unga ko‘ra, amirlikdagi amaldorlar davlatdan maosh olmagan va “boqimandalik” tizimi asosida yashaganlar. Ya’ni mahalliy hokimiyat vakillari

³ Логофет Д.Н. В неравном бою. (Исторический рассказ из времен завоевания Средней Азии). – Петроград, 1914. – С. 168.

aholiga soliq va turli yig‘imlarni oshirib yuklash orqali o‘z ehtiyojlarini qondirganlar. Shu sababli ma‘muriy tizim korrupsiya va suiiste‘mollarga moyil bo‘lgan.

Bu masalada Logofetning qarashlarini akademik V.V. Bartold va boshqa tadqiqotchilar ham qo‘llab-quvvatlaganlar. Ularning fikricha, Buxoro beklari va amaldorlari aholining hisobidan yashagan, davlat tomonidan muntazam moliyaviy ta‘minot mavjud bo‘lmagan⁴. Hatto Buxoro tarixchilari Ahmad Donish va Abduazim Somiy asarlarida ham amaldorlarga rasmiy maosh tayinlangani haqida ma‘lumot uchramaydi.

Logofet Rossiya protektorati davrida amirlikda zarur islohotlar amalga oshirilmaganini ham tanqid qiladi. Uning ta‘kidlashicha, Rossiya qirq yildan ortiq protektorat davomida Buxoroda fuqarolik boshqaruvi va zamonaviy ma‘muriy tizimning asoslarini yaratishga muvaffaq bo‘la olmadi. Aksincha, Rossiyaning loqayd siyosati amirlikdagi despotik boshqaruvning yanada kuchayishiga olib kelgan.

Muallif Rossiya hukumatini Buxoro amirligida bosqichma-bosqich islohotlar o‘tkazishga, qullikni tugatishga, qamoqxona tizimini yaxshilashga va rus qonunchiligini joriy etishga chaqiradi. Uning fikricha, bu islohotlar nafaqat mahalliy aholining ahvolini yaxshilashi, balki amirlikni Rossiya tarkibiga qo‘shib olish uchun ham zamin yaratishi kerak edi.

Xulosa

D.N. Logofetning asarlari Rossiya imperiyasining Buxoro amirligiga nisbatan siyosati va protektorat davridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni o‘rganishda muhim tarixiy manbalardan biri hisoblanadi. Muallif Buxoro amirligining ma‘muriy tuzilishi, siyosiy boshqaruvi, iqtisodiy munosabatlari hamda Rossiya bilan o‘zaro aloqalarini batafsil tahlil qilgan.

⁴ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л., 1927. – С. 92.

Logofetning qarashlari Rossiya imperiyasi manfaatlari nuqtayi nazaridan shakllangan bo‘lsa-da, uning asarlari amirlikdagi ijtimoiy tengsizlik, ma’muriy zo‘ravonlik va siyosiy qoloqlik haqida muhim ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. U Buxoro amirligini Rossiya tarkibiga qo‘shib olish tarafdori bo‘lgan va bu g‘oyani ilmiy hamda siyosiy jihatdan asoslashga harakat qilgan.

Shuningdek, Logofet Rossiya protektorat siyosatining zaif tomonlarini ham ochib bergan. U ayrim rus amaldorlarining Markaziy Osiyo masalalaridagi noxolis yoki yuzaki yondashuvini tanqid qilgan, mahalliy sharoit va an’analarni hisobga olmagan siyosatning salbiy oqibatlarini ko‘rsatgan.

1914-yilda Davlat dumasida “Buxoro masalasi” yana muhokama qilingan bo‘lsa-da, Birinchi jahon urushining boshlanishi sababli ushbu masala bo‘yicha yakuniy qaror qabul qilinmagan. Shunday qilib, Buxoro amirligining Rossiyaga to‘liq qo‘shib olinishi masalasi imperiya davrida oxirigacha hal etilmay qolgan.

Umuman olganda, D.N. Logofet asarlari XX asr boshlaridagi rus sharqshunosligi va imperiyaviy tarixshunosligining muhim namunasi bo‘lib, ular orqali Rossiyaning Markaziy Osiyodagi siyosiy strategiyasi, protektorat tizimi va Buxoro amirligining ichki hayoti haqida qimmatli tarixiy ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin.